

Finska kyrkor i svenska församlingar – den finskspråkiga minoriteten i Nyland och Egentliga Finland ca 1721–1850

Christer Kuvaja

Små kyrkor av trä

I ett antal socknar med svenskspråkig majoritet fanns det på 1700-talet separata kyrkor för de finskspråkiga sockenborna. (Benämns härefter finska kyrkor.) Alla de finska kyrkorna var byggda av trä, förutom den i Pargas där tegel användes för att bygga om det medeltida kapellet vid den stora stenkyrkans korvägg till en finsk kyrka. De finska kyrkorna var små eftersom de skulle betjäna en minoritet. Det var därför naturligt att de byggdes av trä. De finska kyrkorna låg strax intill den stora kyrkan, ofta en medeltida stenkyrka, där de svenskspråkiga i församlingen höll sin gudstjänst. På bevarade målningar och bilder framstår den finska kyrkan närmast som en lagerbyggnad bredvid den mäktiga stenkyrkan. Interiörerna i de finska kyrkorna var även mycket spartansk. Väggarna saknade tavlor, vapensköldar och alla andra former av utsmyckning. Altartavlan var en simpel målning eller saknades helt. Då stenkyrkan i Sjundeå socken fick en ny altartavla 1773 flyttades den gamla altartavlan, efter renovering, till den finska kyrkan. Den finska kyrkan i Borgå fick en altartavla 1777.¹

När och varför finska kyrkor byggdes och när och varför de revs, och hur kyrkorna kan kopplas till språkförhållandena i socknarna är den röda tråden i denna undersökning. Byggdes finska kyrkor enbart i församlingar med en stor finskspråkig minoritet och upphörde gudstjänsterna i kyrkorna på grund av att de finskspråkigas antal kraftigt hade minskat?

Det är inte särdeles lätt att hitta uppgifter om de finska kyrkorna i källmaterialet. De omnämns bara sporadiskt i samband med biskops- eller prostvisitationer eller i sockenstämmoprotokollen. Eftersom kyrkligt källmaterial från 1600-talet nästan helt och hållet saknas är det inte lätt att fastställa när de finska kyrkorna blev uppförda. Det är också mycket svårt att hitta uppgifter om de finskspråkigas antal. Deras förnamn och fadersnamn försvenskades i kyrkliga och andra offentliga handlingar. En undersökning av de finska kyrkorna kan därför berätta något om den finska minoritetens storlek.

Finska kyrkor byggs

De finska kyrkorna byggdes vid mitten av 1600-talet eller kring sekelskiftet 1700. I Nyland byggdes finska kyrkor i nio församlingar och i Egentliga Finland i de två största svenskspråkiga församlingarna, Kimito och Pargas. I Österbotten omnämns en finsk kyrka

bara i Karleby socken och den var inte längre i bruk efter stora nordiska kriget. Österbotten lämnas därför utanför denna undersökning.

I kapellförsamlingar fanns det inte finska kyrkor. Om det fanns behov av en finsk kyrka förlades den till moderförsamlingen. I finskspråkiga församlingar med stor svenskspråkig minoritet byggdes det ingen egen kyrka för de svenskspråkiga. Det skulle ha varit bortom all värdighet för de svenskspråkiga ståndspersonerna som bodde i församlingarna. De fick hålla sina gudstjänster i samma kyrka som de finskspråkiga; vanligtvis efter den finska gudstjänsten.

Församlingar med finska kyrkor

<i>Socken</i>	<i>Kyrkan byggd</i>	<i>Gudstjänsterna upphört</i>	<i>Kyrkan rivet</i>
Pyttis	senast omkring 1700	omkring 1770	1780
Pernå	1689	1841	1841
Lapträsk	troligen 1663	1950	finns kvar
Borgå	ca 1654	1917	finns kvar
Sibbo	senast på 1720-talet	1890	1890
Helsinge	fanns 1670	1816	1816
Esbo	slutet av 1600-talet	1804	1805
Kyrkslätt	1707	1795 (1856)	omkr. 1800 (1858)
Sjundeå	omkring 1690	1880	1881
Kimito	omkring 1650	1777 (1881)	1781 (1881)
Pargas	1652	1909	finns kvar
Karleby	omkring 1650	1706	senast på 1710-talet

Enligt uppgift hade Per Brahe under sin tid som generalguvernör (1637–41, 1648–1654) gett order till de svenskspråkiga församlingarna om att ordna med gudstjänster även för den finskspråkiga befolkningen. Troligen hade han även uppmanat församlingarna att upprätta separata kyrkor för de finskspråkiga. Åtminstone fyra kyrkor, men kanske också kyrkorna i Helsinge och Pyttis, byggdes omkring 1650. Den finska kyrkan i Borgå, liksom även domkyrkan, var gemensam för såväl Borgå stad som socken. I Lapträsk verkar en finsk kyrka ha uppförts 1663, men i början av 1690-talet var den ur bruk. En ny finsk kyrka uppfördes i början av 1700-talet. I västra Nyland byggdes finska kyrkor först i slutet av 1600-talet eller i början av 1700-talet.² I Kyrkslätt hölls finska gudstjänster i sockenstugan innan den finska kyrkan byggdes. Altartjänsten och psalmsångerna hölls gemensamt för de båda språkgrupperna i den stora stenkyrkan, men då klockaren gav ett tecken med en liten klocka avlägsnade sig de finskspråkiga till sockenstugan för att åhöra den finska predikan. Var tredje söndag hölls separat finsk gudstjänst i stenkyrkan.³

Det kan också nämnas att invånarna i den finska byn Haapajarvi i de norra delarna av Kyrkslätt fick rätt att uppföra ett predikohus 1749. Det stod färdigt 1752. Här hölls endast finsk gudstjänst fram till slutet av 1700-talet då så många svenskspråkiga redan bodde i trakten att även svenskspråkiga gudstjänster började hållas i predikohuset.⁴

I Kyrkslätt och Kimito upphörde de finska gudstjänsterna i träkyrkan på 1700-talet och kyrkorna revs, men fortsättningsvis hölls de finska gudstjänsterna i ett separat utrymme i stenkyrkan.

De finska träkyrkorna måste med jämna mellanrum förnyas och repareras eller helt byggas om. Tidens tand gjorde att reparationer var nödvändiga. Ibland brann finska kyrkor ner på grund av eldsvåda, och under stora ofreden (1713–21) och lilla ofreden (1741–43) förstördes eller brändes också en del kyrkor. Då det i den finska kyrkan gjordes grundliga renoveringar eller den helt byggdes om måste de finska gudstjänsterna hållas i socknens stora kyrka. Det kunde ibland dröja flera år innan den nya kyrkan var färdig. Den finska kyrkan i Pargas förstörades 1689–1690. Helt nya finska träkyrkor byggdes åtminstone i Kimito redan 1666, i Pernå omkring 1740, i Borgå 1740, i Lappträsk 1744, i Helsinge 1746 och i Sibbo i slutet av 1740-talet.

I Borgå hade den finska kyrkan bränts ned vid ryssarnas infall 1708 och trots att det redan 1722 föreslogs att en ny finsk träkyrka skulle byggas hände inget och de finska gudstjänsterna hölls i domkyrkan fram till att en ny finsk träkyrka stod färdig 1740. I Helsinge blev den finska kyrkan förstörd under kriget 1741–43, men den byggdes på nytt några år efter fredsslutet. I Lappträsk antände blixten i juni 1742 den svenska kyrkan och elden spred sig till den finska kyrkan. Båda kyrkorna brann ned till grunden.⁵

Varför byggdes finska kyrkor

En viktig orsak till att finska kyrkor byggdes var att den svenska och finska gudstjänsten då kunde hållas vid samma tid. På gårdar och hushåll där det bodde såväl svenskspråkiga som finskspråkiga var det en fördel att samtidigt kunna bege sig till och från kyrkan. Många hade lång väg till kyrkan och åkte i vilket fall som helst tillsammans. Om gudstjänsterna hölls efter varandra blev väntan lång och hela dagen gick åt till kyrkobesöket. Sannolikt var det socknens ståndspersoner som livligast propagerade för byggandet av finska kyrkor. Vid många herrgårdar arbetade finskspråkigt tjänstefolk. Det är möjligt att även kyrkans och kronans män såg det som en fördel att gudstjänsterna hölls vid samma tid. Den som måste vänta på att gudstjänsten började eller tog slut besökte nämligen gärna de krogar som fanns i kyrkbyarna. En egen kyrka för de finskspråkiga innebar också att det oftare blev möjligt att hålla gudstjänst på detta språk. Gudstjänsten i finska kyrkan hölls vanligen av församlingens kaplan eller sockenadjunkt.⁶

Vid stora kyrkliga högtider, som jul och påsk, hölls vanligen åtminstone två svenskspråkiga gudstjänster för att alla skulle få plats i kyrkan. Då blev väntan ännu längre för de finskspråkiga om gudstjänsterna för de båda språkgrupperna hölls i samma kyrka. I Lappträsk socken uteblev sju bönder från Porlom by från den finska gudstjänsten juldagen 1692. De hade nog anlänt till kyrkan, men begivit sig hem då två svenska gudstjänster hade förrättats före den finska gudstjänsten. (Vid denna tid fanns det ingen finsk kyrka i socknen.) Bönderna förklarade att de hade antagit att den finska gudstjänsten skulle hållas mellan de svenska, men när så inte skedde hade de på grund av kölden rest hem.

På 1700-talet började gudstjänsterna i både svenska och finska kyrkan i Lappträsk klockan tio. När gudstjänsterna sommaren 1766 började hållas efter varandra

ledde detta till protester från församlingsbornas sida, alltså såväl från de finskspråkiga som från de svenskspråkiga, och man återgick snart till gammal praxis. Frågan blev aktuell igen på 1850-talet. Vid en sockenstämma 1856 diskuterades om gudstjänsterna inte, som i många andra församlingar, kunde hållas efter varandra. De finskspråkiga meddelade att de inte önskade någon förändring, och man beslutade fortsätta som förr.⁷

Hur reagerade då de finskspråkiga på att bli hänvisade till en liten träkyrka i stället för att få åhöra gudstjänsten i den betydligt större och finare och vanligtvis av sten byggda kyrkan? Det finns få uppgifter om detta: den enda jag har hittat är från Kyrkslätt. När det 1694 blev aktuellt att bygga en finsk kyrka i Kyrkslätt ville de finskspråkiga hellre ha kvar gudstjänsten, som förr, i stenkyrkan var tredje söndag. Som orsak angav de att deras förfäder såväl byggt som underhållit kyrkan och att den var till även för dem. Protesterna hjälpte inte, beslutet blev att en särskild finsk kyrka skulle byggas. De svåra nödåren som därefter inträffade och krigsutbrottet 1700 gjorde dock att byggandet av kyrkan inte genast kom igång och när man äntligen började bygga framskred arbetet långsamt. Kyrkan byggdes fast i stenkyrkans östra yttervägg. Den finska kyrkans västra vägg var alltså av sten, men i övrigt byggdes kyrkan av trä. Den finska kyrkan var färdig först i slutet av 1706 och invigdes i februari året därpå.⁸

Det är möjligt att de finskspråkiga också i andra församlingar reagerade negativt på att bli utfösta från den gamla kyrkan, men säkert var det också många som såg fördelar med att gudstjänsterna kunde hållas samtidigt och oftare än förr. När den finska kyrkan väl var etablerad började de finskspråkiga se enbart fördelar med ett eget Guds hus.

Detta framgår tydligt av diskussionen på en sockenstämma i Lappträsk i oktober 1742. Både den svenska och finska kyrkan hade brunnit ner i juni samma år. Vid sockenstämman var de närvarande överens om att båda kyrkorna skulle återuppbyggas, trots att det svensk-ryska kriget (hattarnas krig) pågick och bönderna på grund av olika pålagor levde under kärva ekonomiska villkor. Beslutet väckte inte någon längre diskussion men däremot blev det en häftig debatt om vilken kyrka som skulle byggas först. De finskspråkiga i församlingen och också en del svenskspråkiga var av den åsikten, att den finska kyrkan skulle byggas först, eftersom den skulle bli mindre och följaktligen billigare att uppföra. Största delen av församlingens svenskspråkiga bönder och alla ståndspersoner ansåg dock att den svenska kyrkan borde byggas först. Ordväxlingen var särskilt häftig mellan den finskspråkiga bonden Karl Knuutila från Porlom och den svenskspråkiga bonden Johan Christersson Malmgård från Bäckby. Karl skällde ner Johan och kallade honom tre gånger för "hundsvot" och sade: "Jos se vielä olisi Talonpoika, mutta Paska se on". [Om han ändå var en bonde, men han är inget annat än en skitstövel.] Vicepastorn försökte medla i tvisten och föreslog – tvärt emot det redan gjorda beslutet – att man skulle bygga endast en kyrka, och i den varannan söndag hålla gudstjänst på svenska och varannan söndag på finska. Vicepastorn hänvisade till systemet i Mörskoms församling. Såväl de finskspråkiga som de svenskspråkiga församlingsborna förkastade emellertid förslaget. Då man inte kunde nå enighet om vilken kyrka som skulle byggas först beslutades att vardera språkgruppen själv skulle bygga sin kyrka. I Lappträsk höll alltså de finskspråkiga fast vid att få en egen kyrka och

de flesta svenskspråkiga understödde dem. Med stor beslutsamhet och verklig ”talkoanda” tog man itu med bygget och en ny rätt stor finsk kyrka stod färdig redan 1744. På grund av det stora antalet finskspråkiga i socknen kunde kyrkan inte bli alltför liten.⁹

I Esbo aktualiserades flera gånger under 1700-talet frågan om ifall den finska träkyrkan skulle renoveras eller rivas. De finskspråkiga ville ha kvar sin kyrka och de fick såsom i Lapträsk understöd av många svenskspråkiga. Första gången diskuterades en rivning av träkyrkan 1758, men då beslutade majoriteten av de närvarande vid sockenstämman att kyrkan skulle bevaras och renoveras. Tjugo år senare, 1778, blev frågan igen aktuell i samband med att en ny sockenadjunkt skulle anställas. Sockenadjunkten verkar ha hållit gudstjänsterna i den finska kyrkan. Åbo stads borgmästare Karl Ullner, som ägde tre gårdar i Esbo, ville att det till domkapitlet skulle inlämnas ett förslag om en indragning av adjunktsbefattningen och en rivning av den finska kyrkan. Finsk gudstjänst kunde i stället hållas i stenkyrkan efter den svenska gudstjänsten, ansåg Ullner. I november samma år behandlades ärendet på sockenstämmans möte, som blev stormigt. De finskspråkiga i församlingen krävde att få ha kvar sin sockenadjunkt och sin kyrka. Under mötet kom det fram att drygt tjugo bondfamiljer med tjänstefolk alltid besökte den finska gudstjänsten, och inte enbart tio som Ullner hade påstått. Kyrkoherde Crusell kom de finskspråkiga till mötes och föreslog att allt skulle förbli vid det gamla. Hans ord vägde tungt och då även ägaren av Esbo gård, general Anders Henrik Ramsay, som vid detta möte fungerade som sockenstämmans ordförande, förespråkade både kvarhållande av sockenadjunkt och bevarandet av den finska kyrkan blev det så.¹⁰

Den finska kyrkan var inte i alla församlingar kontinuerligt i bruk, och detta gällde framför allt under 1800-talet. Det kunde hända att den finska gudstjänsten under vinterhalvåret hölls i den stora kyrkan eller att den ibland hölls i den finska kyrkan och ibland i den svenska kyrkan. Många finskspråkiga förstod svenska och en del av dem besökte hellre den svenska gudstjänsten i den större kyrkan, som var mäktigare och ståtligare och hade orgel. Det förekom därför att gudstjänsten i den finska kyrkan ställdes in på grund av inga eller få åhörare. De flesta finskspråkiga ville emellertid ha kvar den finska kyrkan eftersom det var viktigt för dem att åtminstone ibland få höra gudstjänster på modersmålet i en egen kyrka.¹¹

Finska kyrkor, finska gudstjänster och den finskspråkiga minoriteten

I socknar som hade svenskspråkig majoritet under hela tidsperioden 1721–1850 saknades finska kyrkor endast i skärgårdssocknarna Korpo och Nagu i Egentliga Finland, och i de västnyländska socknarna Ingå, Karis, Pojo och Tenala samt i de östnyländska socknarna Mörskom och Strömfors.

Den första egentliga språkstatistiken gjordes vid mitten av 1840-talet på initiativ av ministerstatssekreterare Alexander Armfelt. Prästerskapet i församlingarna

samlade in uppgifter om språkförhållandena och skickade förteckningar till domkapitlen i Åbo och Borgå. De inlämnade uppgifterna var säkert delvis bristfälliga, men torde komma relativt nära sanningen, vilket framgår av en jämförelse med den första officiella statistiken från 1881. "Armfelts statistik" och uppgifter i kyrkliga handlingar från 1700-talet visar att de ovan nämnda två socknarna i Egentliga Finland och de fyra i västra Nyland hade en obefintlig eller en mycket liten finskspråkig minoritet, och att finska gudstjänster mycket sällan eller inte alls hölls här. De två socknarna i östra Nyland var däremot sådana där den finskspråkiga minoriteten var mycket stor. Enligt "Armfelts statistik" var den 37,5 procent i Mörskom och cirka 22 procent i Strömfors. I dessa församlingar hölls gudstjänster varannan söndag på svenska och varannan på finska i den stora kyrkan. Strömfors församling hade uppstått först efter hattarnas ryska krig (1714–1743) då Pyttis socken delades i en rysk och i en svensk halva.¹²

Hur stor var den finskspråkiga minoriteten i de socknar där det fanns en finsk kyrka? I tabellen nedan framgår språkförhållandena enligt "Armfelts statistik". Här uppges också hur ofta det ordnades finsk gudstjänst i församlingen.

Gudstjänsterna och språkförhållandena i socknar där det fanns finska kyrkor

<i>Socken/Kapell</i>	<i>Gudstjänster på finska 1721–1850</i>	<i>Språkförhållandena 1845</i>		
		<i>svenska totalt</i>	<i>finska totalt</i>	<i>finska procent</i>
Pyttis	varje söndag fram till mitten av 1700-talet, därefter varannan söndag på finska och varannan på svenska	1329	1145	46,3
Pernå	var tredje söndag fram till början av 800-talet, därefter mera sällan	6538	277	4,1
Lappträsk	varje söndag	2915	1407	32,6
Borgå	varje söndag	7602	895	10,5
Sibbo	varje söndag fram till 1845, därefter var fjärde	4682	192	3,2
Helsinge	varje söndag fram till början av 1820-talet, därefter var tredje	5536	1442	20,7
Esbo	varje söndag fram till 1804, därefter var tredje	3559	267	7,0
Kyrkslätt	varje söndag fram till 1796, därefter var tredje; från 1830-talet var sjätte söndag	4337	185	4,1
Sjundeå	varje söndag fram till 1830-talet, därefter var tredje	2914	400	12,1
Kimito	varje söndag fram till mitten av 1700-talet, därefter varannan, och från början av 1780-talet var tredje söndag	3900	334	7,9
Pargas	varje söndag fram till mitten av 1760-talet, därefter var tredje; från 1837 var fjärde söndag	4139	200	4,6

I alla socknar, utom Pernå, hölls finsk gudstjänst varje söndag fram till mitten av 1700-talet.¹³ Finska kyrkor byggdes alltså i församlingar där finska gudstjänster hölls lika ofta som svenska. Att gudstjänst varje söndag hölls på finska är ett belägg för att den finskspråkiga minoriteten inte kan ha varit liten då kyrkorna byggdes. Som tidigare har nämnts gav de finska kyrkorna i sig en möjlighet att hålla gudstjänster oftare än när både svensk och finsk gudstjänst hölls i socknens stora kyrka.

Stor minoritet blir mindre

Enligt språkstatistiken från omkring 1845 utgjorde de finskspråkiga i Pernå, Sibbo, Esbo, Kyrkslätt, Kimito och Pargas socknar en liten minoritet, såväl procentuellt (3,2–7,9) som till antalet (185–334). Relaterat till det som sades ovan kan man anta att minoriteten var mycket större då de finska kyrkorna byggdes och ännu under 1700-talets första hälft. Införandet av färre finska gudstjänster och rivning av finska kyrkor borde enligt samma mönster korrelera med en minskning av den finskspråkiga minoriteten.

I Pernå hölls finsk gudstjänst endast var tredje söndag redan efter stora nordiska kriget, vilket indikerar att den finskspråkiga minoriteten redan då var liten. Det finns ett antal belägg för att så verkligen var fallet. År 1742 uppgav kyrkoherden i Pernå att det bodde 65 finskspråkiga personer i socknen (exklusive barn under 15 år). Av dessa tillhörde 36 bondeklassen och de bodde på sammanlagt 16 hemman. De flesta av hemmanen hade legat öde och tagits i bruk efter stora nordiska kriget. De finskspråkiga var inte många och även om barnen medräknas kan de inte ha uppgått till fler än 130–140 personer. Pernå sockens totala invånarantal var nästan 4 500 personer 1750. De finskspråkiga utgjorde endast omkring 3 procent av den totala befolkningen. År 1763 uppgavs att gudstjänsterna i finska kyrkan ofta besöktes av endast 6–10 personer. De finskspråkiga minskade i antal ytterligare under 1700-talets senare hälft. De finskspråkiga bondefamiljer som efter stora nordiska kriget flyttade till Pernå hade redan i följande generation assimilerat sig med den svenskspråkiga majoritetsbefolkningen. Enligt Borgå konsistoriums utredning var Pernå socken nästan helt svenskspråkig i början av 1780-talet. I slutet av 1700-talet uppgavs det att det i Pernå fanns omkring 100 fullvuxna finskspråkiga av vilka de flesta var tjänstefolk och till skärgården inflyttade ester. De flesta arbetade vid de stora herrgårdarna i socknen. De finskspråkiga utgjorde då med barnen medräknade högst 3 procent av befolkningen och därför började man vid denna tid hålla finska gudstjänster endast några gånger om året och på de stora högtidsdagarna.¹⁴

Det är möjligt att de finskspråkiga i Pernå procentuellt sett var fler när kyrkan byggdes 1689, men en liten minoritet var det i alla fall fråga om. Det är överraskande att en finsk kyrka byggdes i Pernå och upprätthölls fram till nästan mitten av 1800-talet. Det är sannolikt att det var socknens herrskapsfolk som propagerade för en finsk kyrka och även ville bevara den. De rika herrgårdsägarna i socknen ville ha en egen kyrka för sina finskspråkiga tjänare och arbetare och stod för kostnaderna för byggandet och reparationer

av denna. Den finska kyrkan fick av allt att döma stå kvar därför att den finska befolkningen ökade något i början av 1800-talet. Ester anlände till skärgården i Pernå och de besökte den finska kyrkan. Ett allt större behov av tjänstefolk och lantarbetare under 1800-talets första hälft förde också en del finskspråkiga till socknen.

År 1841 var finska kyrkan i Pernå så förfallen att frågan uppstod om det var värt att reparera den längre. När prästerskapet tillfrågade de finskspråkiga om deras åsikt svarade de att eftersom de flesta av dem hade kunskaper i svenska kunde de få årliga finska gudstjänsterna hållas i stenkyrkan. Följden blev att den finska kyrkan samma år såldes på auktion.¹⁵

I Sibbo socken var de finskspråkigas antal betydligt större i mitten av 1700-talet än hundra år senare. Efter nödåren 1696–97 och efter stora nordiska kriget fick ett antal bondehemman i norra Sibbo finskspråkiga invånare. Det är därför möjligt att den finska kyrkan i socknen verkligen byggdes först efter 1721. Under senare hälften av 1700-talet verkar de finskspråkiga bönderna i Sibbo ha försvenskats. Vicepastor Arvid Wallgren uppgav år 1804 att det inte fanns många finstalande bönder i Sibbo och år 1826 nämnde vicepastor Robert Wallgren att den finska församlingen endast bestod av fiskare och tjänstefolk, men att den förr hade varit betydligt större. Även i Sibbo sockens skärgård slog sig ester ner som fiskartorpare under senare hälften av 1700-talet.

Överraskande länge var den finska kyrkan i Sibbo i bruk och överraskande länge höll man finsk gudstjänst varje söndag. År 1838 konstaterade man att det var onödigt att reparera träkyrkan eftersom den finska församlingen var så liten. Den finska gudstjänsten hölls i stenkyrkan fram till 1857 då man beslutade att iståndsätta den finska kyrkan. Den användes sedan till 1890 då den revs. De finska gudstjänsterna minskade till var tredje söndag först 1847.¹⁶

Även i Esbo och Kyrkslätt hade de finskspråkiga varit betydligt fler på 1700-talet än på 1840-talet. I Esbo noterades år 1758 att de finskspråkiga ”utgiöra en god del av församlingen och nu i Träkyrkian til en vacker myckenhet voro församlade”. År 1780 uppgav de finskspråkiga själva att de utgjorde 33 procent av den totala folkmängden i Esbo. I början av 1800-talet sades dock att finnarna ”i senare tider mycket avtagit” och 1818 uppgavs de till endast 10 procent av invånarna i socknen. Allt tyder på att Esbo hade en stor finskspråkig minoritet redan på 1600-talet och att den på 1700-talet uppgick till omkring 30 procent av hela befolkningen i socknen. Antalet finskspråkiga skulle därmed ha varit cirka 600 år 1750.¹⁷ Alltså betydligt fler än 100 år senare.

I början av 1800-talet var den finska kyrkan i Esbo dock i så dåligt skick att det inte längre gick att hålla gudstjänster i den. Vid minsta blåst och yrväder vintertid samlades höga snödrivor runt väggarna inne i kyrkan. Vintern 1801 började de finska gudstjänsterna därför hållas i stenkyrkan efter de svenska. Sommartid användes finska kyrkan ännu för gudstjänster. Den övergavs definitivt 1804 och samtidigt började man hålla gudstjänster enbart var tredje söndag och på de stora högtidsdagarna, på grund av att de finskspråkigas antal kraftigt hade minskat. Besluten väckte inte heller några större protester från de finskspråkigas sida.¹⁸

I Kyrkslätt noterades år 1795 att finnarna hade blivit "till svenskar förvandlade". I början av 1800-talet fanns det enligt ett visitationsprotokoll endast tre finska hemmansägare och ett antal finska tjänare i Kyrkslätt. År 1817 uppgav de finskspråkiga själva att de utgjorde 20–25 procent av invånarna i socken, men 1825 och på 1830-talet hade deras andel sjunkit till endast ungefär 8 procent. Det är uppenbart att uppgiften från 1817 inte stämmer överens med verkligheten.¹⁹ Hur stor den finskspråkiga befolkningen var i Kyrkslätt i början av 1700-talet eller vid tiden för träkyrkans uppförande finns det inga uppgifter om. Det är dock klart att norra delarna av Kyrkslätt var finskspråkiga.²⁰ Antagligen utgjorde de finskspråkiga åtminstone 20 procent av invånarna i socknen i slutet av 1600-talet och vid mitten av 1700-talet. De finskspråkigas antal skulle i så fall ha uppgått till ungefär 470 personer 1750.

I mitten av 1790-talet konstaterades det vid en sockenstämma i Kyrkslätt att den finska kyrkan var i dåligt skick. Det framhölls också att de finska gudstjänsterna var ganska onödiga eftersom få personer besökte gudstjänsterna. Ibland var kyrkan helt tom då gudstjänst skulle förrättas. Det konstaterades också att större delen av de finskspråkiga var ester som kommit över och bosatt sig i kusttrakterna och i skärgården. Ifall de stannade länge på orten lärde de sig svenska. De finskspråkiga i norra Kyrkslätt betjänades av predikohuset i Haapajärvi. År 1796 gjordes beslutet att en ny större sakristia skulle byggas i norra ändan av stenkyrkan och att denna även skulle tjäna som finsk kyrka. Samtidigt bestämdes att de finska gudstjänsterna hädanefter skulle hållas endast var tredje söndag. Den nya sakristian stod färdig 1797. Den finska kyrkan skildras på följande sätt 1826:

Finska kyrkan är på norra sidan och fast i större kyrkans mur byggd av gråsten år 1797, sjutton alnar lång och av lika bredd, samt tio och en halv aln utanpå hög, räknat till takbandet. Bänkarna å ömse sidor om gångarna brunmålade. Altarbordet omgivet av en liten disk eller krans, utgör tillika predikstol, var prästen bakom bordet förättar predikan. Golvet är murat av på kant ställda tegelstenar, och taket, som utgör golvet i nya läktaren i svenska kyrkan, är av bräder och omålat. Upplýsningen i denna kyrka kommer endast från ett i gaveln beläget fönster med stenpelare mitt uti och så högt, att övre delen även utgör fönster till den i stora kyrkan varande nya läktaren. Denna kyrka är ytterligare försedd med tvenne dubbla dörrar på järngång, av vilka den yttre är försedd med lås och nyckel. Ingången till denna kyrka är från korsgången i stora kyrkan.²¹

Gudstjänster hölls i den finska kyrkan fram till mitten av 1850-talet. Den finska kyrkan förenades genom ombyggnad 1856–1858 med den stora kyrkan. De finska och svenska gudstjänsterna hölls därefter i samma kyrka.²²

I Kimito socken var de finskspråkigas procentuella andel av allt att döma mindre på 1700-talet än på 1840-talet. År 1751 uppgavs vid en visitation i Kimito att den finska församlingen omfattade 50 fullvuxna personer. Det konstaterades att nästan alla finskspråkiga kunde svenska så bra att ifall föräldrarna övade sina barn i det svenska språket, så skulle den finska församlingen inom en kort tid vara helt svensk och då slapp man kostnaderna för underhåll av två kyrkor.²³ År 1777 uppgavs den finska församlingen i Kimito

omfatta 13 hemman eller inalles 30 personer ”hwilka dessutom till större delen äro så mäktiga swäniska språket, at de kunna biwista swäniska gudstiensten”.²⁴ Här är dock troligen enbart fullvuxna i bondefamiljer medräknade. Förutom bönder fanns det finskspråkigt tjänstefolk, framför allt på en del herrgårdar i socknen. Det verkar alltså som om de finskspråkiga inte skulle ha varit fler än omkring 100 personer, ifall barnen räknas med, under senare hälften av 1700-talet. De finskspråkiga utgjorde således endast 2–3 procent av befolkningen. Det är troligt att den finska befolkningen hade varit större i Kimito då den finska kyrkan byggdes i mitten av 1600-talet. De finskspråkigas antal och procentuella andel minskade efter stora nordiska kriget. Ett belägg för detta är att de finska gudstjänsterna inskränktes till varannan söndag från 1700-talets mitt.²⁵

På grund av att de finskspråkiga var mycket fåtaliga i Kimito efter mitten av 1700-talet gjordes inte mycket för att underhålla den finska kyrkan. År 1775 konstaterades kyrkan vara i så dåligt skick att det inte längre lönade sig att reparera den. Gudstjänster förrättades troligen ännu några år i kyrkan, men därefter vågade man inte längre använda den. Kyrkan såldes på auktion, men stod fortfarande på sin plats 1781 då det uppstod en brand i en stuga invid kyrkorna: den stora kyrkan fattade eld och branden spred sig till den lilla kyrkan som brann ner till grunden. Fortfarande ville såväl de finsk- som svenskspråkiga i församlingen att de finska gudstjänsterna skulle hållas i en separat kyrka. Man beslutade därför att bygga om det gamla vapenhuset vid stenkyrkans södra vägg till finsk kyrka. Samtidigt började finsk gudstjänst hållas endast var tredje söndag. Vapenhuset förstörades 1786–1787 men var ändå litet: på manssidan rymdes fem bänkrader och på kvinnosidan sex. På bakväggen byggdes en läktare och då fick man några sittplatser till. Vapenhuset fungerade som finsk kyrka till 1881 då de finska gudstjänsterna började hållas i stenkyrkan.²⁶

Det finns belägg för att den finskspråkiga befolkningen i Pargas socken var relativt stor i slutet av 1600-talet och troligen också då den finska kyrkan byggdes i mitten av århundradet. År 1693 gjordes en särskild förteckning över den ”finska församlingens” medlemmar. De finskspråkigas antal uppgavs till omkring 245 personer, men här upptas enbart personer över 15 år. Det totala antalet finskspråkiga var säkerligen närmare 350 och de utgjorde omkring 17 procent av den totala befolkningen. Under 1600-talet hade det skett en inflyttning av finskspråkiga, framför allt tjänstefolk, till socknen. På 1700-talet minskade de finskspråkigas antal kraftigt. År 1764 beslutades att finsk gudstjänst skulle hållas enbart var tredje söndag och att svenska gudstjänster även kunde hållas i finska kyrkan, särskilt vid de stora helgdagarna. År 1784 nämns att det bodde nästan enbart svenskspråkiga i socknen och 1804 uppgavs de fullvuxna finskspråkiga till 66 personer. De finskspråkiga gudstjänsternas antal minskades, från och med år 1837 hölls de en gång i månaden. I Pargas fortsatte man trots att de finskspråkigas andel minskade kraftigt med att hålla gudstjänster för dem i den finska kyrkan fram till början av 1900-talet.²⁷

I alla de socknar som hade en liten finskspråkig minoritet på 1840-talet hade andelen finskspråkiga varit större då de finska kyrkorna byggdes. Ännu vid mitten av 1700-talet var den finskspråkiga minoriteten stor i Kyrkslätt, Esbo och Sibbo socknar. Dessa socknar och Pargas hade sannolikt haft en stor finskspråkig befolkning då kyrkorna byggdes. I

Kimito och Pernå socknar verkar den finskspråkiga minoriteten inte ha varit särdeles stor när de finska kyrkorna uppfördes. I dessa socknar var det troligen ståndspersonerna som propagerade för att en finsk kyrka skulle byggas.

Införandet av färre finskspråkiga gudstjänster i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet verkar sammanfalla med en minskning av de finskspråkigas antal i socknarna. Däremot upphörde gudstjänsterna i de finska kyrkorna nödvändigtvis inte då den finskspråkiga befolkningen minskade. Endast i Esbo socken kan en rivning av den finska kyrkan relateras till detta. I Kyrkslätt och Kimito socknar revs de gamla finska träkyrkorna, men man fortsatte att hålla finsk gudstjänst i ett separat kyrkorum. Det fanns flera orsaker till att gudstjänsterna fortsättningsvis hölls i en egen finsk kyrka: det ansågs vara viktigt att gudstjänsterna kunde hållas samtidigt; de finskspråkiga ville ha ett eget kyrkorum; de svenskspråkiga ville ha den stora kyrkan för sig själva; de finskspråkigas reella antal minskade endast lite.

I Sjundeå socken var den procentuella andelen finskspråkiga 12 procent 1845, men deras faktiska antal var 400, alltså inte mycket fler än i Kimito (334 finskspråkiga). I den till invånarantalet stora Borgå socken bodde det nästan 900 finskspråkiga, men deras procentuella andel var endast drygt 10 procent. I såväl Sjundeå som Borgå var de finskspråkigas procentuella andel och faktiska antal betydligt större på 1600- och 1700-talen.

I Sjundeå uppgavs de finskspråkiga såväl 1787 som 1804 till en tredjedel av befolkningen. Vid biskopsvisitationen 1804 nämndes att det svenska språket utbreder sig, och 1817 uppgavs de finskspråkiga utgöra 25 procent av alla invånare.²⁸ Det är troligt att de finskspråkigas antal i Sjundeå var minst en tredjedel av befolkningen redan vid tiderna efter stora nordiska kriget, och inget talar för att andelen finskspråkiga skulle ha varit särdeles mycket mindre då den finska träkyrkan byggdes i slutet av 1600-talet. Det totala antalet finskspråkiga i Sjundeå uppgick till cirka 680 år 1750 och till cirka 1 000 år 1800.²⁹ Först på 1830-talet hade de finskspråkiga minskat så mycket i antal att finskspråkiga gudstjänster inte längre hölls varje söndag. Gudstjänsterna hölls fortsättningsvis i den finska kyrkan. En rivning hade dock diskuterats redan 1807. Kyrkan var invändigt – ”till golf, som predikstol och allt annat innanrede” – så förfallen att gudstjänster inte längre kunde hållas i den. Den ansågs inte heller värd att repareras. Det föreslogs att de finska gudstjänsterna skulle hållas i stenkyrkans sakristia som skulle utvidgas. Detta förverkligades inte, och samma sak föreslogs vid en sockenstämma 1813. Inte heller nu blev detta av, utan man beslutade trots allt att reparera den finska kyrkan 1823 och en ny reparation gjordes 1841. Finska gudstjänster hölls här ända till slutet av 1870-talet.³⁰

I Borgå socken upprättades en särskild kommunionbok för dem som besökte gudstjänsten i den nya finska kyrkan som stod färdig 1740. I kommunionboken 1747–1770 hänförs några byar i sin helhet till den finska församlingen. I nästan alla andra byar i Borgå socken bodde det också finskspråkiga personer, men det var uteslutande folk som hörde till den obesuttna klassen. Efter år 1770 antecknades inte längre finsktalande personer som bodde i de svenskspråkiga byarna i den finska kyrkans kommunionbok. Systemet blev statistiskt, de finskspråkiga byarnas invånare antecknades mangrant i kommunionboken, även

om någon gård övergick i en svenskspråkig familjs ägo.³¹ Enligt den beräkning som Gabriel Nikander har utfört på basis av kommunionböckerna skulle de finskspråkiga vid mitten av 1700-talet ha utgjort ca 20 procent av socknens totala invånarantal, eller ungefär 1 200 personer. De finskspråkigas antal minskade från och med senare hälften av 1700-talet och fram till mitten av 1800-talet, dock procentuellt sett mycket mer än reellt.³² Därför blev det aldrig aktuellt att minska antalet gudstjänster eller riva den finska kyrkan som ju dessutom var gemensam med staden. De finskspråkiga gudstjänsterna hölls i finska kyrkan fram till 1917.

Stor minoritet 1845

Helsinge, Lapträsk och Pyttis socknar hade en stor finskspråkig minoritet i mitten av 1840-talet. I Helsinge hade de finskspråkigas antal varit betydligt mindre ännu några årtionden tidigare. Ungefär 10 procent av invånarna var finskspråkiga under senare hälften av 1700-talet. Det totala antalet finskspråkiga var omkring 230 år 1750 och cirka 460 år 1800.³³ Detta att jämföra med 1 442 finskspråkiga 1845. Under 1800-talets första hälft verkar det ha skett en stor inflyttning av finsktalande arbetare och tjänstefolk till socknen. Markku Kuisma skriver att språkgränsen "allt tydligare hade blivit en social gräns: den finska befolkningen [...] hörde till de lägre folkklasserna".³⁴ Det är troligt att de finskspråkigas andel av befolkningen i Helsinge var omkring en tiondel även vid mitten av 1600-talet då den finska kyrkan byggdes.

I Helsinge övergav man den finska träkyrkan i början av 1800-talet. Kyrkan var i dåligt skick och vid en sockenstämma i oktober 1815 diskuterades huruvida kyrkan skulle iståndsättas eller inte. De närvarande bönderna ansåg att den finska kyrkan var helt onödig "synnerligast som finnarnas antal år för år minskades och deras gudstjänster kunde hållas i den stora kyrkan". I maj 1816 beslutade man att den finska kyrkan skulle rivas och att de finska gudstjänsterna hädanefter skulle hållas i stenkyrkan. De finskspråkiga protesterade mot beslutet, men eftersom de svenskspråkiga var för en rivning klingade protesterna för döva öron.³⁵ I Helsinge såg de svenskspråkiga alltså inga fördelar med att den finska gudstjänsten hölls i en separat kyrka. Finsk gudstjänst hölls varje söndag till 1820-talet. Det är tydligt att den finskspråkiga befolkningen minskade i antal i början av 1800-talet, men sedan ökade kraftigt från 1830-talet, om uppgifterna i "Armfelts statistik" håller streck.

Lapträsk och Pyttis socknar hade en stor finskspråkig minoritet redan på 1700-talet. Det är troligt att den var något mindre på 1600-talet då de finska kyrkorna byggdes och att de finskspråkiga blev fler efter stora nordiska kriget. I Lapträsk var den finskspråkiga minoriteten av allt att döma närmare 30 procent redan vid mitten av 1700-talet. I Lapträsk socken var de norra byarna Porlom och Kimoböle finskspråkiga, medan de övriga byarna var svenskspråkiga. När den nya finska kyrkan byggdes i Lapträsk år 1744 deltog alla hemman i Kimoböle och Porlom (utom herrgården) i arbetet. I Pockar som gränsade till Kimoböle uppstod på 1770-talet Nybondas krononybygge. På hemmanet bosatte sig finskspråkiga

personer och hemmanet delades kort därefter i fem gårdar, alla med finska namn. Hela denna del av byn fick namnet Finnbacken.³⁶ Det är troligt att de finskspråkigas procentuella andel ökade till närmare 40 procent under slutet av 1700-talet. I Lapträsk bodde 1750 cirka 600 finskspråkiga och 1800 var deras antal 1 375. Befolkningen i Lapträsk, och även de finskspråkigas andel, ökade kraftigt under 1700-talets senare hälft. Jämfört med år 1800 bodde det 1845 inte mycket fler finskspråkiga i Lapträsk. De finskspråkiga kunde trots att de under 1700-talet blev en allt större minoritet ha en egen kyrka eftersom den byggdes tillräckligt stor efter den förödande branden 1742. Eftersom den finskspråkiga minoriteten inte växte under 1800-talet kunde den finska gudstjänsten hållas i den egna kyrkan till mitten av 1900-talet.³⁷

I Pyttis ökade de finskspråkigas andel ytterligare då socknen 1743 delades i och med den nya riksgränsen efter hattarnas ryska krig. Det är troligt att andelen finskspråkiga då uppgick till 30–40 procent av befolkningen, men eftersom Pyttis var en liten församling kan antalet inte ha överstigit 600 personer. De finskspråkiga var alltså betydligt fler vid mitten av 1800-talet.

Den finska kyrkan var i bruk till början av 1770-talet, men det är möjligt att de finska gudstjänsterna redan innan dess ibland hölls i stenkyrkan. Den finska kyrkan beskrivs som nedfallen 1780 och 1782 och torde ha rivits kort därefter. I Pyttis gick man inte in för att reparera den finska kyrkan eller bygga en ny, eftersom det bodde ett stort antal finskspråkiga i socknen, och man kunde räkna med att deras antal ytterligare skulle öka eftersom Pyttis, som den enda socknen med svenskspråkig majoritet hade blivit på den ryska sidan av gränsen. I stället gick man in för att hålla alternerande gudstjänster på svenska och finska varannan söndag i stenkyrkan.³⁸

Finska kyrkor och den finskspråkiga minoriteten

Finska kyrkor uppfördes i sådana församlingar där den finskspråkiga minoriteten var stor och där det således fanns behov av att ordna gudstjänster varje söndag och alla helgdagar. Det enda undantaget utgjordes av Pernå socken där herrgårdsägarna drev igenom att en finsk kyrka byggdes trots att den finskspråkiga andelen var liten. Det är troligt att herrgårdsägare i många andra socknar även var initiativtagare och starka pådrivare då beslutet togs om inrättandet av en finsk kyrka. Mörskom och Strömfors var de enda socknar med en stor finskspråkig minoritet där det saknades en finsk kyrka. Varför?

När Mörskom blev en självständig församling 1639 hade den en finskspråkig majoritet och man gick in för att hålla alternerande gudstjänster på finska och svenska i den nybyggda träkyrkan. Socken fick svenskspråkig majoritet först efter stora nordiska kriget, men det blev aldrig aktuellt att ändra på systemet.³⁹ Strömfors församling, som uppstod först efter lilla ofreden (1743), saknade helt och hållet kyrka eftersom den gamla stenkyrkan låg i Pyttis på den ryska sidan. Till en början inrättades en provisorisk kyrka i en stuga och det dröjde ända till 1771 innan Strömfors kyrka var byggd. Det var inte möjligt att bygga en kyrka

även för de finskspråkiga, utan man gick in för alternerande gudstjänster på svenska och finska i samma kyrka.⁴⁰

I många församlingar med finska kyrkor började den finskspråkiga andelen av befolkningen minska från 1700-talets senare hälft. Diskussion uppstod då om gudstjänsterna i de finska kyrkorna fortsättningsvis skulle hållas. Frågan blev angelägen då det blev aktuellt att reparera den gamla kyrkan. Den finskspråkiga befolkningen hade blivit van med en egen kyrka och ville gärna ha kvar den. Eftersom de nyländska kustsocknarna (från Pyttis till Kyrkslätt) under senare hälften av 1700-talet fick ett tillskott av inflyttade ester till skärgården och dessa hade ett behov av finska gudstjänster fick kyrkorna ofta stå kvar. När de finskspråkigas antal kraftigt minskade från början av 1800-talet, bland annat därför att de inflyttade esterna och många bondefamiljer hade försvenskats, och största delen av de finskspråkiga hade lärt sig svenska, blev en minskning av antalet finska gudstjänster aktuell.

Då de finskspråkiga blev allt färre ledde det till att finska gudstjänster inte längre hölls varje söndag, utan var tredje eller var fjärde söndag eller ännu mera sällan. Här föreligger alltså ett direkt samband. Gudstjänsternas upphörande i den finska kyrkan korrelerar däremot inte med en minskning av de finskspråkigas antal. De finska kyrkornas öden låg i den svenska språkgruppens, framför allt ståndspersonernas, händer. Så länge som majoriteten av de svenskspråkiga såg det som angeläget att gudstjänster hölls i den finska kyrkan fick den stå kvar. De finskspråkiga var alltså beroende av de svenskspråkigas välvilja. De flesta finska kyrkor revs senast i slutet av 1800-talet. De kyrkor som finns kvar än i dag utnyttjades, efter det att de finska gudstjänsterna upphörde, bland annat som museikyrka (Pargas) och för mindre förrättningar som dop och vigslar samt ibland för gudstjänster (Borgå och Lappträsk).⁴¹

NOTER

¹ Görän Selén, *Borgå socken genom tiderna* 1, Borgå landskommun 1996, s. 539–540. Sigrid Nikula, ”Kyrkan och dess skrud”, *Pargasbygdens historia I:1*, Pargas 1955, s. 96. Hagar Nikander, *Esbo 1700-1865*, Esbo 1985, s. 265–266. Alf Brenner, *Sjundeå sockens historia* 1, Sjundeå 1953, s. 176. Christer Kuvaja & Arja Rantanen, *Sibbo sockens historia: Fram till år 1868*, band 2, Sibbo 1994, s. 202.

² Holger Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600-1865*, Åbo 1932, s. 196, 372. Eeva Liisa Oksanen, *Det gamla Pyttis: Pyttis och Strömfors historia till år 1743*, Lovisa 1991, s. 94, 185. Herman Hultin, *Pyttis socken*, Pyttis 1926, s. 78. Sockenstämmoprotokoll 7.12.1768, 15.1.1772, 2.6.1773, 10.5.1780, Pyttis församling. I Pyttis sockenstämmoprotokoll 1768 och även i tidigare protokoll nämns att kyrkostämma hölls i församlingens svenska kyrka. Detta indikerar att det också har funnits en finsk kyrka där gudstjänster fortfarande hölls. Sockenstämmoprotokoll saknas för åren 1769–1771. I det första protokollet från 1772 omnämns inte längre att stämman hölls i svenska kyrkan. I samband med en diskussion om bänkindelningen vid en sockenstämma 1773 får man den uppfattningen att gudstjänsterna i den finska kyrkan nyligen hade upphört. Selén, *Borgå socken genom tiderna*, s. 491, 538. Kurt Antell, ”Pernå under historisk tid”, *Pernå sockens historia I: Tiden till år 1700*, Helsingfors 1956, s. 438. Olle Sirén, *Pernå sockens historia 2:2: Tiden ca 1700-1870*, Pernå 1981, s. 474–475. Christer Kuvaja, ”Socknens historia”, *Lapträsk historia: Två språk – en kommun*, Lapträsk 1995, s. 287. Mikael Korhonen, ”Den kommunala självstyrelsens tid”, *Lapträsk historia: Två språk – en kommun*, Lapträsk 1995, s. 763. Anders Allardt, *Borgå sockens historia* 1, Helsingfors 1925, s. 82. Kuvaja & Rantanen, *Sibbo sockens historia*, s. 202. Markku Kuisma, *Helsingfors sockens historia II: Från tillkomsten av det gamla Helsingfors till Stora ofreden 1550-1713*, Vanda 1992, s. 300. Markku Kuisma, *Helsingfors sockens historia III: Från stora ofreden till landskommunens uppkomst 1713-1865*, Vanda 1992, s. 402. Nikander, *Esbo 1700-1865*, s. 264. Visitationsprotokoll 1804 § 8, Esbo församling. Julius Lindberg, ”Församlingen, kyrkan och prästerskapet”, *Kyrkslätt förr och nu*, Helsingfors 1930, s. 311–313. Uno A. Fleege, ”Kultur och utveckling”, *Kyrkslätt socken: Dess natur, utveckling och historia*, Helsingfors 1901, s. 162. Brenner, *Sjundeå sockens historia* 1, s. 175. Kari Suistoranta & Henrik Asplund, *Kemiön suurpitäjän historia I*, Kemiö 1997, s. 189. Nikula, ”Kyrkan och dess skrud”, s. 90. Lars Pettersson, ”Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten”, *Svenska Österbottens historia V*, Vasa 1985, s. 90. I den träkyrka som byggdes i Sagu vid mitten av 1600-talet hölls både svensk och finsk gudstjänst. I Tenala hölls finsk gudstjänst i sakristian från 1670-talet fram till början av 1700-talet.

³ Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 196.

⁴ Lindberg, ”Församlingen, kyrkan och prästerskapet”, s. 326, 343. Visitationsprotokoll 1749 § 15, 1752 § 9 och 1807 § 13, Kyrkslätt församling.

⁵ Suistoranta & Asplund, *Kemiön suurpitäjän historia*, s. 189. Anders Allardt, *Borgå sockens historia* 2, Helsingfors 1928, s. 24. Sirén, *Pernå sockens historia 2:2*, s. 475. Kuisma, *Helsingfors sockens historia III*, s. 400. Herman Hultin, *Helsingfors församlings historia*, Helsingfors 1930, s. 68. Kuvaja & Rantanen, *Sibbo sockens historia*, s. 202–203. Kuvaja, ”Socknens historia”, s. 287, 290. Nikula, ”Kyrkan och dess skrud”, s. 92–94.

⁶ Ilkka Mäntylä, *Borgå stads historia II 1602-1809*, Borgå 1994, s. 430. Nikander, *Esbo 1700-1865*, s. 314–315. Eeva Ojanen, *Helsingfors församlings historia*, Helsingfors 1974, s. 147. Martti Favorin, *Siuntion historia*, Siuntio 1986, s. 172.

⁷ Kuvaja, ”Socknens historia”, s. 303–304.

⁸ Lindberg, ”Församlingen, kyrkan och prästerskapet”, s. 313.

⁹ Kuvaja, ”Socknens historia”, s. 287–288.

¹⁰ Nikander, *Esbo 1700-1865*, s. 264–265.

¹¹ Se bl.a. Ojanen, *Helsingfors församlings historia*, s. 147–148. Favorin, *Siuntion historia*, s. 84, 172.

¹² Gabriel Nikander, ”Språkgränsen efter 1800”, *Svenskt i Finland. Ställning och strävanden*, Helsingfors 1914, s. 46–47. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 362–363, 367, 376–380, 390, 392–394.

¹³ *Ur Finlands historia: Publikationer ur de Alopaeiska papperen II*, A. D. Neovius (red.), Helsingfors 1891–92, s. 373–374. Inkomna skrivelser i kyrko- och undervisningsärenden, E XII: 15, Åbo domkapitel, Kanslikollegium, Sveriges riksarkiv. *Afhandling om Presterliga Tjenstgöringen och*

Aflöningen i Åbo Erke-Stift, Utgifven af Domkapitlet i Åbo, delen II, Åbo 1821. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 364–366, 381–394.

¹⁴ Ankomna handlingar 1742, Eb:32, Borgå domkapitels arkiv i Tammerfors domkapitels arkiv, Finlands riksarkiv. Sirén, *Pernå sockens historia* II:2, s. 3, 9–10, 472–474. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 389. Se även *Ur Finlands historia*, s. 374.

¹⁵ Sirén, *Pernå sockens historia* II:2, s. 474–475. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 388.

¹⁶ Kuvaja & Rantanen, *Sibbo sockens historia* 1994, s. 202–203, 302. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 387.

¹⁷ Visitationsprotokoll 1758 § 10, Esbo församling. Nikander, *Esbo 1700-1865*, s. 23. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 14–15, 93–94.

¹⁸ Nikander, *Esbo 1700-1865*, s. 265. Visitationsprotokoll 1804 § 8, Esbo församling.

¹⁹ Fleege, ”Kultur och utveckling”, s. 18–19. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 92–93.

²⁰ Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 15–16.

²¹ Lindberg, ”Församlingen, kyrkan och prästerskapet”, s. 341–344.

²² Otto Immanuel Colliander, *Suomen kirkon paimenmuisto 19. n vuosisadan alusta nykyaikaan*, osa 2, *Suomen kirkon seurakunnat ynnä niiden kirkkorakennukset ja papisto*, Helsinki 1910, s. 257–258. Fleege, ”Kultur och utveckling”, s. 163.

²³ Visitationsprotokoll 1751 § 13, Kimito kyrkoarkiv.

²⁴ Visitationsprotokoll 19.10.1777 § 10, Kimito kyrkoarkiv.

²⁵ Suistoranta & Asplund, *Kemiön suurpitäjän historia*, s. 53. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 28–29, 90–91. Visitationsprotokoll 21.8.1785 § 4 och 5, Kimito kyrkoarkiv.

²⁶ Suistoranta & Asplund, *Kemiön suurpitäjän historia*, s. 189. Kimito församling, visitationsprotokoll 19.10.1777. Enligt Colliander *Suomen kirkon paimenmuisto*, s. 258 hölls det finsk gudstjänsterna i vapenhuset till 1903.

²⁷ Olav D. Schalin, ”Församlingen och prästerskapet”, *Pargasbygdens historia*, del I:2, Pargas 1955, s. 97–100. Ture Lehto, ”Pargasbygdens historiska öden intill 1865”, *Pargasbygdens historia* II, Pargas 1959, s. 19–20.

²⁸ Brenner, *Sjundeå sockens historia* 1, s. 50. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 381. Visitationsprotokoll 1804 § 13, Sjundeå församling.

²⁹ Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 16–18, 92. Favorin, *Siuntion historia*, s. 103.

³⁰ Visitationsprotokoll 1807 § 23, Sjundeå församling. Brenner, *Sjundeå sockens historia* 1, s. 176.

³¹ Kommunionböcker över den finska församlingen 1747–1802, Borgå församlings arkiv.

³² Wallén *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 96–97, 387. Selén, *Borgå socken genom tiderna*, s. 310.

³³ Kuisma, *Helsinges sockens historia III*, s. 106. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 385.

³⁴ Kuisma, *Helsinges sockens historia III*, s. 107.

³⁵ Kuisma, *Helsinges sockens historia III*, s. 400. Hultin, *Helsinges församlings historia*, s. 69.

³⁶ Kuvaja, ”Socknens historia”, s. 156–157, 290.

³⁷ Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 391. Kuvaja ”Socknens historia”, s. 139, 159.

³⁸ Hultin, *Pyttis socken*, s. 78. Sockenstämmoprotokoll 10.5.1780, Pyttis församling. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 394.

³⁹ Tyne Salminen, *Myrskylän pitäjän vaiheita Ruotsin vallan aikana*, Helsinki 1936, s. 167.

⁴⁰ Anders Allardt, *Strömfors socken*, Helsingfors 1923, s. 40–41, 44–45, 51–52.

⁴¹ Nikula, ”Kyrkan och dess skrud”, s. 100. Korhonen, ”Den kommunala självstyrelsens tid”, s. 767. Selén, *Borgå socken genom tiderna*, s. 456.